

Uplatňovanie pojmov *čitateľnosť* a *zrozumiteľnosť*, *náročnosť* a *obťažnosť* vo vzťahu k textu

Augustín Sokol – Jana Sokolová

Katedra romanistiky a germanistiky, Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra

augustin.sokol@ukf.sk

Katedra slovanských filológií, Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra
jsokolova@ukf.sk

Kľúčové slová: text, čitateľnosť, zrozumiteľnosť, náročnosť, obťažnosť, funkčná disponibilita, axiologická disponibilita

Key words: text, readability, comprehensibility, complexity, difficulty, axiological availability, functional availability

Čitateľnosť, *zrozumiteľnosť*, *náročnosť*, *obťažnosť* sú kompatibilné výrazy v tom zmysle, že reflektujú vlastnosti vyplývajúce zo vzťahu medzi textom a adresátom. Označujú atribúty textov vymedzené z pohľadu recepcie. Patria preto do oblasti pragmatiky textu. Naznačujú, že z triády autor – text – adresát je pozícia autora marginalizovaná a v popredí je vzťah text ↔ recipient. V tomto vzťahu vždy ide o interakciu určitých vlastností textu a určitých vlastností recipienta. Výrazy majú status pomenovaní používaných v bežnej praxi aj status termínov uplatňovaných v odbornej komunikácii. Do popredia tak vystupuje uzualizácia daných výrazov v diskurzívnej praxi slovenských používateľov.

V príspevku sa zameriame na odbornú komunikáciu, v ktorej výrazy *čitateľnosť*, *zrozumiteľnosť*, *náročnosť* a *obťažnosť* majú status odborných pomenovaní uplatňujúcich sa v lingvodidaktike, textovej lingvistike, vo všeobecnej jazykovede, pedagogike a i. Ambíciou príspevku bude zdôvodniť (a) východiská pre rozlišovanie pojmov *čitateľnosť* a *zrozumiteľnosť* a (b) akceptabilitu ekvivalencie pojmov *náročnosť* a *obťažnosť*. Zameriame sa na učebný text a na žiaka ako adresáta, recipienta. V našom výklade budeme rešpektovať: (i) charakteristiku pomenovaní na onomatologickej rovine; (ii) axiologickú disponibilitu výrazov; (iii) funkčnú disponibilitu výrazov. Jazykovedný aspekt a diskurzívne preferencie budeme overovať na základe korpusových údajov (korpusová verzia prim-9.0-public.sane Slovenského národného korpusu; ďalej SNK). Pri posudzovaní terminologických stránok výrazov budeme vychádzať z koncepcie J. Horeckého (1974), ktorý vymedzil štyri konštitutívne zložky (štruktúry) termínu a identifikoval ich vlastnosti z hľadiska vzťahu obsahu a formy. V termíne rozlišuje pojmovú, sémantickú, onomaziologickú a onomatologickú štruktúru. Z jazykovedného aspektu je zásadná onomatologická stránka, ktorá reflektuje onomaziologickú štruktúru (vzťahy medzi bázou a príznakmi). Podľa J. Horeckého „obsahovú stránku onomaziologickej zložky termínu tvoria základné onomaziologické príznaky, čiže tie zo sémantických príznakov, ktoré sa v danom pomenovaní skutočne využívajú. Sú to vlastne motívy pomenovania v zmysle teórie M. Dokulila. Forma (štruktúra) sa prejavuje vzťahmi medzi bázou a príznakom [...]. Obsahovú stránku onomatologickej zložky tvoria morfémy (v odvodených slovách) alebo slová (v združených pomenovaniach), ktorými sa v danom jazyku vyjadrujú vybrané onomaziologické príznaky. Z tohto konštatovania vyplýva, že až onomatologická zložka termínu sa vyjadruje v konkrétnom jazyku, ostatné tri zložky, no predovšetkým pojmová zložka, sú univerzálne. Formou (štruktúrou) onomatologickej zložky sú vzťahy medzi hlavným a vedľajším členom, napr. medzi bázou a derivačnou morférou v odvodenom slove, medzi určujúcim a určovaným slovom v združenom pomenovaní.“ (Horecký, 1974, s. 323).

Čitateľnosť, zrozumiteľnosť, náročnosť, obťažnosť textu majú spoločné to, že reflektujú konsenzuálne poňaté vlastnosti textu. Líšia sa explicitnosťou vyjadrenia vzťahov na onomatologickej rovine, axiologicickou disponibilitou¹ a diskurzívnymi preferenciami.

Čitateľnosť a *zrozumiteľnosť* sú názvy vlastností utvorených od deverbatívnych adjektív *čitateľný, zrozumiteľný*. Majú význam pasívnej možnosti, ktorý nezmenený prechádza aj do názvu spredmetnenej vlastnosti utvorenej sufixom *-osť*. *Náročnosť* a *obťažnosť* sú abstraktá motivované adjektívami a majúce tiež význam spredmetnenej vlastnosti utvorenej identickým sufixom *-osť*. V oboch prípadoch ide o abstraktné substantíva, ktoré z pohľadu slovtvorby spĺňajú aspekty (slovtvornej) transpozickej derivácie a z pohľadu syntaxe – nominalizácie (nominalizačnú funkciu abstraktných názvov vlastností podrobne analyzovala K. Buzássyová, 1993). Porov.:

- (1) *Zaujala nás dobrá zrozumiteľnosť textu. // Zaujalo nás, že text je dobre zrozumiteľný.*
- (2) *Zaujala nás dobrá čitateľnosť textu. // Zaujalo nás, že text je dobre čitateľný.*
- (3) *Zaujala nás značná náročnosť textu. // Zaujalo nás, že text je značne náročný.*
- (4) *Zaujala nás značná obťažnosť textu. // Zaujalo nás, že text je značne obťažný.*

K faktorom, ktoré prispievajú k ich rozlíšeniu, patrí ich rozdielna axiologická disponibilita. *Čitateľnosť* a *zrozumiteľnosť* sú výrazy s pozitívnou axiologickou disponibilitou. Zmena axiologickej disponibility sa realizuje pomocou formantu *ne-*, porov. *nečitateľnosť, nezrozumiteľnosť*. Výrazy *náročnosť* a *obťažnosť* majú negatívnu axiologickú disponibilitu a zmenu axiologickej disponibility pomocou formantu *ne-* umožňuje len výraz *náročnosť*, porov. *nenáročnosť*. Použitie výrazov s rozdielnou disponibilitou v jednej výpovedi si vždy vyžaduje axiologickú projekciu, v ktorej hovoriaci realizuje harmonizáciu jazykových prostriedkov:

- (5) *Použitie odborných termínov v texte poukazuje na istú náročnosť textu, nezrozumiteľnosť.*

Výrazy *čitateľnosti* a *zrozumiteľnosti* textu implicitne obsahujú (ako skrytú sému) (i) hodnotenie, evaluáciu, porov. *dobrá čitateľnosť* (12 výskytov), *nedostatočná zrozumiteľnosť* (10 výskytov), *lepšia čitateľnosť* (7 výskytov), *zlepšenie čitateľnosti* (7 výskytov); a okrajovo aj (ii) mieru, resp. stupeň, úroveň, porov. *znižovať čitateľnosť* (6 výskytov), *znižovať zrozumiteľnosť* (5 výskytov), *väčšia zrozumiteľnosť* (5 výskytov), *nízka zrozumiteľnosť* (5 výskytov) a i.

Pomenovania *náročnosť, obťažnosť* textu implicitne obsahujú (ako skrytú sému): (i) stupeň, resp. úroveň, mieru, porov. *vysoká náročnosť* (39 výskytov), *vyššia náročnosť* (26 výskytov), *väčšia náročnosť* (25 výskytov), *nízka náročnosť* (10 výskytov), *menšia náročnosť* (10 výskytov), *znižovať náročnosť* (9 výskytov), *vysoká obťažnosť* (5 výskytov) a i. a mimoriadne okrajovo (ii) hodnotenie, evaluáciu, porov. *primeraná náročnosť* (4 výskytov), *neprimeraná náročnosť* (1 výskyt), *nedostatočná náročnosť* (1 výskyt).

¹ Axiologickú disponibilitu ponímame ako „inherentnú pozitívnu alebo negatívnu axiologickú perspektívu jazykových jednotiek rôznych rovín a rôznej formálnej zložitosti. Je to sémanticky relevantný parameter, ktorý má sémantickú dimenziu vyplývajúcu z poznania významu, predikuje pragmatickú dimenziu, vychádzajúcu z postoja hovoriaceho, a syntagmatickú dimenziu, ktorá určuje ich použitie v adekvátnych kontextoch. Uchopenie disponibility je súčasťou pragmatických kompetencií hovoriaceho a nevyhnutnou podmienkou produkcie zmysluplnej a pragmaticky adekvátnej výpovede. Spadá do sféry ovládania jazyka založeného na bezznalostnej jazykovej dispozícii a selektívnych implicitných a explicitných jazykových znalostiach, ktoré sa vzťahujú na pravidlá jazyka a jeho používanie“ (Dolník, 2017, s. 65). Je dôležitým faktorom pri úsilí hovoriaceho o harmonizáciu jazykových a kontextových faktorov. Napríklad, uplatnenie negatívne disponovaného výrazu *zranenie* vo vete *Pri nehode došlo k zraneniu vodiča*. potvrdzuje negatívnu projekciu udalosti. Pozitívna projekcia udalosti si vyžaduje neutralizáciu negatívnej disponibility: *Pri nehode nedošlo k zraneniu vodiča*. To znamená, že axiologickú projekciu hovoriaci realizuje so znalosťou pravidiel harmonizácie jazykových prostriedkov s príslušnou pozitívnou alebo negatívnu disponibilitou (porov. Sokolová, 2020).

Z pohľadu funkčnej disponibility je úspešnejšie spojenie *zrozumiteľnosť textu* (v SNK má 63 výskytov), *čitateľnosť textu* má 22 výskytov, *náročnosť textu* má 22 výskytov a *obťažnosť textu* má 5 výskytov.

Prejdime teraz k východiskám, na základe ktorých navrhujeme v odbornej komunikácii rozlišovať výrazy *čitateľnosť* a *zrozumiteľnosť*.

1 Čitateľnosť a zrozumiteľnosť textu

Čitateľnosť a *zrozumiteľnosť* patria k hlavným komunikačným parametrom učebného textu (z pohľadu recepcie). Sú to pojmy, pri ktorých sa v diskurzívnej praxi eviduje buď úplná pojmová zhoda, alebo čiastočná pojmová ekvivalencia. To znamená, že na *čitateľnosť* a *zrozumiteľnosť* možno nazerať ako na:

- (a) dve autonómne entity spojené princípom ekvivalencie:
- (6) *V súvislosti s vydávaním klasikov sa J. Felix dotkol problému zrozumiteľnosti a čitateľnosti textov pre súčasných čitateľov.*
- (b) jednu entitu – *zrozumiteľnosť*, ktorá zahŕňa *čitateľnosť*; základom je princíp obsahovej inklúzie, podľa ktorého komplexnejší pojem (*zrozumiteľnosť*) zahŕňa pojem jednoduchší (*čitateľnosť*):
- (7) *Žurnalistický text je teda faktický a informačne plný, ale na rozdiel od náučných textov pojmovovo oslabený, pričom túto pojmovú oslabenosť nevnímame ako defekt, a to z dôvodu, že prispieva k vyššej zrozumiteľnosti (čitateľnosti) textu, a tak uľahčuje percipientovi celostný proces interpretácie.*
- (c) jednu entitu – *čitateľnosť*, ktorá zahŕňa *zrozumiteľnosť*; základom je princíp obsahovej inklúzie, podľa ktorého komplexnejší pojem (*čitateľnosť*) zahŕňa pojem jednoduchší (*zrozumiteľnosť*):
- (8) *Pri charakteristike analýzy tejto „roviny“ sa zameriavajú na akčný kvocient (t. j. pomer počtu akčných slovies k adjektívam), asociácie a čitateľnosť (t. j. zrozumiteľnosť, jednoduchosť) textu.*

Koincidencia oboch výrazov, t. j. spoločný výskyt vo výpovedi, dokumentuje ich veľmi úzku obsahovú prepojenosť.

Ako už bolo spomínané, *čitateľnosť* aj *zrozumiteľnosť* sú vlastnosti, ktoré sa uplatňujú v recepcii. To znamená, že žiak aktivuje súbor procesov zahrňujúcich mentálne aktivity v rovine identifikácie, kognície a v rovine interpretácie. Diferenciáciu *čitateľnosti* a *zrozumiteľnosti* preto navrhujeme opierať o tri ťažiskové myšlienkové aktivity: identifikačnú, kognitívnu a interpretačnú. Aktivity predpokladajú sieť vzťahov, prvkami ktorej sú: percepcia a apercepcia textu, rozpoznávanie a porozumenie, empirická indukcia a empirická dedukcia, semaziologický prístup a onomaziologický prístup, stratégia „zdola nahor“ a stratégia „zhora nadol“.

(1) *Identifikačná aktivita* žiaka zahŕňa percepciu textu a apercepciu textu. *Percepcia* textu značí jeho vizuálne vnímanie. Definíciu percepcie ponúkol I. Roth (1986, cit. podľa Ruisel, 2004, s. 28): „pojem percepcie sa týka prostriedkov, ktorými informácie získané z vonkajšieho prostredia sú prostredníctvom zmyslových orgánov transformované na prežívanie predmetov, udalostí, zvukov, chuti a pod.“. *Apercepcia* textu je vnímanie s porozumením. Inými slovami: apercepcia textu je vnímanie textu a identifikácia jeho zmyslu. Závisí od identifikovateľnosti formálno-sémantických štruktúr ako segmentov textu a od toho, že tieto štruktúry sú pre žiaka použiteľnými oporami primeraných inferencií.² Na konceptualizáciu rozdielov v náročnosti mentálnych procesov pri identifikácii jazykových štruktúr v texte a pri inferencii J. Dolník (2013) zaviedol pojmy *apercepčná* a *reflexívna zrozumiteľnosť*. *Apercepčná zrozumiteľnosť* súvisí a s automatizovanou identifikáciou a inferenciou, *reflexívna zrozumiteľnosť* si vyžaduje

² Inferencia je rozpoznávanie a vyvodzovanie. Súvisí so schopnosťou mentálnej manipulácie s jazykovými javmi. Inferencia sa zaraďuje medzi hlavné termíny kognitívnej a pragmatickej lingvistiky.

myšlienkovú aktivitu vzťahujúcu sa na uchopenie jeho zmyslu. Zrozumiteľnosť textu je spätá s apercepčnou alebo reflexívnou identifikáciou formálno-sémantických štruktúr ako segmentov textu a inferenciou propozícií na podklade týchto oporných štruktúr (Dolník, 2013, s. 319).

(2) *Kognitívna aktivita, kognícia* sa vzťahuje na „mentálne procesy podieľajúce sa na získavaní vedomostí a ich porozumení. Sú to procesy, ktorými jedinec spoznáva svoj vonkajší a vnútorný svet. Tieto procesy zahŕňajú myslenie, pamätanie si, hodnotenie, riešenie problémov, učenie sa“ (Kovalčíková et al., 2015, s. 39). *Kognitívna aktivita* žiaka na jednej strane pozostáva z procesu *rozpoznávania* čítaných slov a ich integrácie do celku a na druhej strane z *pochopenia* a *porozumenia* týchto informácií.

Rozpoznávanie znamená stupeň v procese poznávania. Skladá sa zo zmyslového nazerania a predstavy.³ Zmyslové nazeranie je jednotou pocitu a vnemu. Pocit a vnem vzájomne prechádzajú jeden do druhého, čím vznikajú dve situácie: v prvom prípade pocit je predpokladom vnemu a prostredníctvom neho sa reprodukuje vo vyššej forme (schematicky: $p - v - p'$), v druhom prípade je vnem predpokladom pocitu a prostredníctvom neho sa rozvíja (schematicky: $v - p - v'$). Predstava je obraz utvorený rozumovou činnosťou, skúsenosťou. Môže byť jednak retrospektívna a jednak anticipujúca. Realizuje sa v dvoch základných formách: ako spomienka a ako obrazotvornosť. Predstava je najjednoduchšou podobou pojmu, elementárnym zmyslom slova. Pocity, vnemy aj predstavy sú subjektívne. Rozpoznávanie súvisí s javovou stránkou textu, ktorú možno pozorovať bezprostredne a je východiskom princípu pozorovateľnosti. V jazyku vyjadrená zmyslová predstava je najvyvinutejšou formou zmyslového a najelementárnejšou formou racionálneho poznania (Černík – Farkašová – Viceník, 1980, s. 84).

Pochopenie je podľa F. Mika (1989, s. 151) prvým „povrchovým“ krokom na ceste k porozumeniu. J. Dolník vzťah *pochopenia* a *porozumenia* vysvetľuje takto: „pochopenie sa viaže na zákony, štruktúry a funkcie (čo je vecou „prírodovedného“ prístupu), kým porozumenie je orientované na význam, zmysel, čiže na interpretáciu ako sociálnovedný fenomén“ (Dolník, 2011, s. 87). *Pochopenie* J. Šefránek (2008, s. 210) stotožňuje s rozpoznávaním a tvorením významov (rozlišovacích kritérií). Autor uvádza tieto rozlišovacie kritériá: rozlišovacie kritériá situácií, udalostí, typov situácií, typov udalostí, problémov a pravidiel (Šefránek, 2008, s. 211).

Porozumenie je súčasťou pojmového myslenia. *Porozumenie* je principiálne nepozorovateľné. Je jednotou zmyslového a racionálneho. Prebieha v dvojakých formách: kognitívnych a jazykových. Pojem je elementárna jednotka ľudskej kognície, mentálnej organizácie znalostí. V teóriách nadväzujúcich na koncepciu prototypov H. Putnamovej (1975) a E. Roschovej (1978) sa pojmy interpretujú ako flexibilné reprezentatívne jednotky, ktoré pri pojmovej kategorizácii fungujú ako isté orientačné pravidlá. *Porozumenie* súvisí „s uvažovaním o jazykovej kompetencii nositeľa jazyka, ktorá je integrovaná do jeho kognitívnej kompetencie, t. j. do rámca jeho schopností prijímať a spracovať údaje, ukladať ich do pamäti a vyberať ich z nej pri mentálnych aktivitách založených na operáciách s nimi“ (Dolník, 2005, s. 41). K determinantom porozumenia u nositeľa jazyka patria tieto faktory: (i) lingvisticko-teritoriálne faktory (vplyv dialektov); (ii) sociálno-demografické faktory (diferenciácia z aspektu biologických, sociálnych, ekonomických a kultúrnych vlastností); (iii) faktor dvoch kódov (*kódu obmedzeného* a *kódu rozvinutého* v zmysle Bersteinovej teórie).⁴

³ Problematiku zmyslového nazerania a predstavy podrobne riešili V. Černík – E. Farkašová – J. Viceník (1980, s. 68–74).

⁴ B. Bernstein (1971) verifikoval predpoklad, že sociálny status rodiny má vplyv na proces osvojovania a používania jazyka. Identifikoval dve odlišné podoby jazyka podľa odlišných sociálnych prostredí: (i) *obmedzený kód* (restricted code), ktorý je typický pre sociálne slabšie prostredie, komunikanti disponujú obmedzenou slovnou zásobou a používajú jednoduchú gramatiku; (ii) *rozvinutý kód* (elaborated code), ktorý je typický pre sociálne zvýhodnené a tiež formálne prostredie (napr. školy), komunikanti majú bohatšiu slovnú zásobu, používajú gramaticky správne a zložitejšie vetné konštrukcie.

(3) *Interpretačná aktivita* z pohľadu myšlienkových postupov zahŕňa operácie indukcie, dedukcie, generalizácie, analógie, komparácie a pod. *Indukcia* je myšlienkový postup, pri ktorom sa z viacerých jedinečných súdov odvodzujú všeobecné závery, zovšeobecnenia. Počiatočná empirická indukcia sa opiera o určité, stále súvislosti v skúmaných veciach bez toho, aby sa poznal ich systémový charakter (Filikorn, 1998, s. 312). *Dedukcia* je metóda logického odvodzovania jednotlivého zo všeobecného. *Generalizácia* značí zovšeobecňovanie. Znamená: „(a) schopnosť vnímať a rozlišovať čiastkové podobnosti objektov a javov na základe ich spoločných znakov, pričom vzniká nadradený pojem reflektujúci spoločné črty objektov či javov; (b) tendenciu reagovať tým istým spôsobom na rozdielne, ale podobné stimuly; (c) vyvodenie všeobecne platného záveru na základe úzkeho súboru konkrétnych pozorovaní“ (porov. Kovalčíková et al., 2015, s. 24). *Analógia* predstavuje reláciu podobnosti medzi objektmi alebo systémami objektov, založenú na (identifikácii) určitej ich spoločnej vlastnosti či vzťahu. *Komparácia* značí zvažovanie alebo zaznamenávanie podobností a rozdielov medzi javmi.

Interpretačná aktivita z pohľadu prístupov rozlišuje onomaziologický a semaziologický prístup. Onomaziologický prístup, v smere od obsahu k forme, odpovedá na otázku, akou formou sa vyjadruje konkrétny význam. Tým sa onomaziologický prístup odlišuje od semaziologického, ktorý postupuje v smere od formy k obsahu a podstatou ktorého je snaha odpovedať na otázku, čo znamená konkrétna jednotka.

Interpretačná aktivita z pohľadu stratégií sa týka stratégie „zdola nahor“ a stratégie „zhora nadol“. Stratégia „zdola nahor“ (bottom-up) vychádza z predpokladu, že identifikácia lexikálnych prostriedkov je primárne determinovaná bazálnymi, t. j. nižšími úrovňami procesu čítania na úrovni dekódovania. To znamená, že je závislá najmä od fonologických, vizuálno-percepčných schopností, poznania abecedného kódu a pod. Stratégia „zhora nadol“ (top-down) pripisuje rozhodujúci význam v čítaní horným, t. j. najvyšším úrovňam informačno-procesového systému čítania, ktoré kontrolujú tok informácií na všetkých ďalších nižších úrovniach. Dekódovanie v zmysle identifikácie slov je primárne determinované vyššími úrovňami procesu čítania zahrňujúcimi kontext, doterajšie znalosti a skúsenosti žiaka, jeho očakávania, presvedčenia aj hodnoty.

Vzájomné vzťahy čitateľnosti a zrozumiteľnosti zobrazuje nasledujúca schéma:⁵

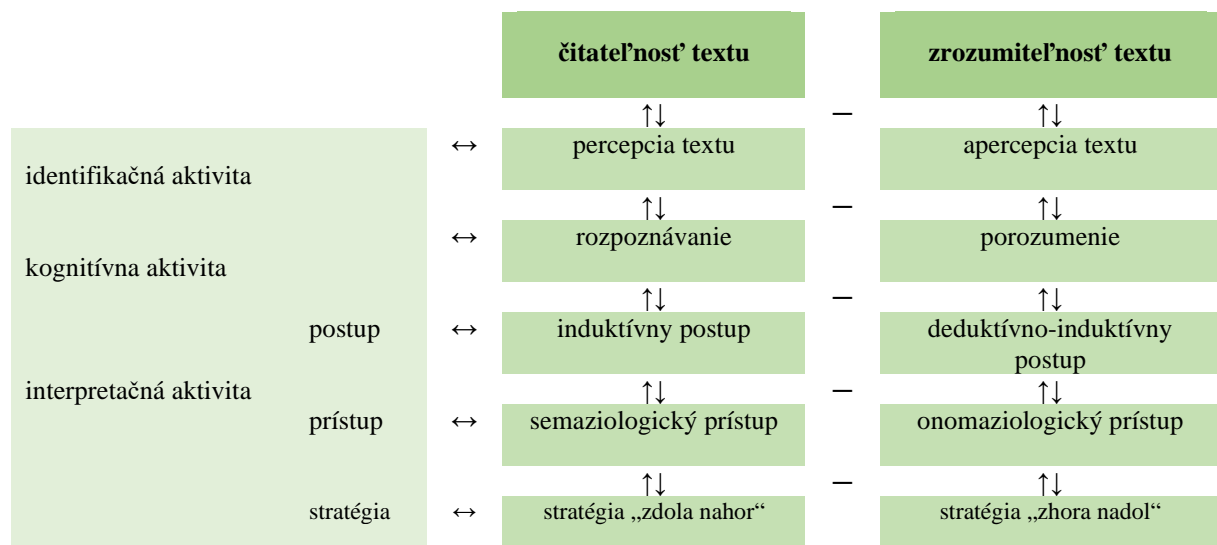

Schéma 1 Čitateľnosť a zrozumiteľnosť textu (Sokol – Sokolová)

⁵ Značky ↑↓, ↔, — reprezentujú súvislosti vo vybraných aspektoch. Fungujú na princípe komplementarity, nie opozície.

Čitateľnosť textu je komunikačný parameter textu definovaný empirickou evidenciou (percepciou) v rovine identifikačnej aktivity, rozpoznávaním a pochopením v rovine kognitívnej aktivity, indukčným postupom uvažovania, semaziologickým prístupom a stratégiou „zdola nahor“ v rovine interpretačných aktivít.

Zrozumiteľnosť textu je komunikačný parameter textu, ktorý je v rovine identifikačnej aktivity definovaný apercepciou, v rovine kognitívnej aktivity porozumením a v rovine interpretačných aktivít deduktívno-indukčným postupom uvažovania, onomaziologickým prístupom a stratégiou „zhora nadol“.

Zrozumiteľnosť textu sa často spája s *presnosťou textu*. Vzťah medzi *zrozumiteľnosťou* a *presnosťou textu* je nasledujúci: ak je text mimoriadne presný, potom môže byť pre svoju detailnosť ťažko zrozumiteľný, alebo je zrozumiteľný, ale potom nemusí byť dostatočne presný. Neznamená to však, že každý presný text je nezrozumiteľný, ale ani to, že zrozumiteľnosť možno dosiahnuť len za cenu nepresnosti (Démuth – Števček, 2021, s. 242–243).

Uplatňuje sa tendencia, podľa ktorej *zrozumiteľnosť textu* si vyžaduje harmonizujúci pomer medzi náročnosťou lexikálnych a syntaktických prostriedkov (Slančová, 1996, s. 25). Týmto konštatovaním sa dostávame k pojmom *náročnosti* a *obťažnosti* textu.

2 Náročnosť a obťažnosť textu

Výrazy *náročnosť* a *obťažnosť* textu posudzujeme ako plne korešpondujúce výrazy. *Náročnosť* textu znamená jeho *obťažnosť* a *obťažnosť* textu znamená jeho *náročnosť*. Ide tu o jav komutability (zameniteľnosti): definiendum a definiens sú vo vzťahu jazykovej a metajazykovej synonymie. Ak teda do textu dosadíme namiesto definienda jeho definiens, nemal by sa zmeniť jeho význam. Oba výrazy sa preto správajú tak, že pripúšťajú substitúciu:

- (9) *Články sú prispôsobené tomu, aby ich čitateľ prečítal do konca, či už rozsahovo, alebo vzhľadom na náročnosť textu.*
- (9') *Články sú prispôsobené tomu, aby ich čitateľ prečítal do konca, či už rozsahovo, alebo vzhľadom na obťažnosť textu.*
- (10) *Na základe predpokladaných zručností žiaka volí autor primeranú dĺžku, štruktúru, hustotu informácií i lexikálno-syntaktickú obťažnosť textu.*
- (10') *Na základe predpokladaných zručností žiaka volí autor primeranú dĺžku, štruktúru, hustotu informácií i lexikálno-syntaktickú náročnosť textu.*

Náročnosť (obťažnosť) sú parametre učebného textu ovplyvňujúce učenie sa žiaka. Súvisia s estimáciou kvality učebných textov. Text sa vyhodnocuje podľa kritéria prístupnosti (primeranosti) pre žiaka, presnejšie, prístupnosti pre porozumenie žiaka daného veku.

Náročnosť (obťažnosť) učebného textu J. Průcha definuje ako: „súhrn takých vlastností textu, ktoré existujú objektívne v ktoromkoľvek texte a v procese učenia majú vplyv na percepciu, chápanie a spracovanie textovej informácie učiacim sa subjektom“ (Průcha, 1998, s. 56; preklad AS).

Ako vidieť, oba výrazy reflektujú vzťah medzi textom a adresátom implicitne akcentujúcu rolu adresáta. To znamená, že z významujú aktívnu rolu adresáta pri klasifikácii, segmentácii a interpretácii textu. Z aspektu adresáta vychádzal F. Miko, ktorý výrazovú kategóriu *prístupnosť výrazu* definoval takto:

„*Prístupnosť výrazu* – ohľad na vzdelanie, chápacosť a námahu príjemcu pri vnímaní textu (zrozumiteľnosť, jasnosť, nezrozumiteľnosť, „zasvätenosť“, neprístupnosť reči). Obmedzovanie termínov, cudzích slov, zjednodušovanie vetnej skladby, orientačné opakovanie slov, signalizácia postupu v kompozícii, indukčny postup v kompozícii, používanie príkladov, ilustrácií, vysvetľovania a definícií, odvolávanie sa na skúsenosti a vedomosti percipienta (vcelku: výber slov, motívov, tém, vetnej skladby a kompozície so zreteľom na intelektuálnu úroveň príjemcu)“ (Miko, 2011, s. 105).

Podobne aspekt adresáta uplatnili aj R. de Beaugrande a W. U. Dressler (1981), ktorí určili tri regulatívne princípy textu: (i) *eficiencie* (text je tým je efektívnejší, čím menej nárokov si pri recepcii vyžaduje); (ii) *efektivity* (text je efektívny, keď má na adresáta intendovaný účinok); (iii) *primeranosti* (text je primeraný, keď princípy eficiencie a efektivity sú v rovnováhe; (cit. podľa Nekula, 2017). Z regulatívnych princíпов textu vystúpila do popredia *primeranosť textu*. **Primeranosť** je vlastnosť, ktorá predpokladá prispôsobenie textu svojmu účelu. V prípade učebných textov sa akceptujú vekové kategórie žiakov a mentálna kapacita žiakov určitého veku. *Náročnosť* a *obťažnosť* textu v dôsledku ich axiologickej disponibility inferujú *primeranosť* aj *neprimeranosť textu* vekovej kategórii žiaka, mentálnej kapacity žiakov určitého veku, reálnym kognitívnym dispozíciám žiakov a pod.

Zásluhou implicitne realizovanej sémy stupňa, resp. úrovne, miery sa vytvárajú predpoklady na uplatňovanie kvantifikácie. Preto text z pohľadu *náročnosti (obťažnosti)* akoby prirodzene podliehal operácii merania.

Metódy merania náročnosti textu J. Průcha (1984) delí na dve skupiny: (a) statické (objektívne) a (b) psychologické (subjektívne).

Miera náročnosti textu sa zaraďuje medzi objektívne metódy, keďže sa nimi „analyzuje rozloženie početnosti určitých elementov v učebnom texte a z tohto rozloženia sa vypočítava stupeň obťažnosti. Na základe mnohých výskumov sa dospelo k vytvoreniu tzv. vzorcov obťažnosti, ktoré najčastejšie zahŕňujú dva faktory: a) syntaktický faktor vyjadrujúci zložitost' vetnej stavby učebného textu, b) lexikálny faktor vyjadrujúci sémantickú obťažnosť učebného textu“ (Průcha, 1984, s. 160; preklad AS). Vo všeobecnosti platí, že text tvorený dlhými vetnými celkami s bohatým obsahom odborných výrazov je považovaný za obťažný.

Lingvistické parametre posudzovania *náročnosti textu* spravidla tvoria: (i) dĺžka vety;⁶ (ii) počet slov;⁷ (iii) dĺžka slova⁸ vyjadrená počtom grafém alebo slabík;⁹ (iv) miera opakovateľnosti jazykových prostriedkov.

Na vyhodnotenie *náročnosti textu* sa používajú analýzy, ktoré podľa kvantitatívnych údajov klasifikujú texty na škále od apercpečne najľahších po najťažšie (obťažné). Uvedieme tie, ktoré sú najznámejšie. Ich podrobnejší opis a zdrojové dáta uvádza napr. J. Šlerka – F. Smolík (2010) a O. Šimik (2016). K často uplatňovaným metódam merania náročnosti textu patria napr. štatisticko-lingvistické metódy: FOG index (autor: Gunning, 1952); Vzorec LIX (autor: C. H. Björnsson, 1968); Mistríkov vzorec (autor: J. Mistrík, 1968); vzorec Flescha – Kincaida (autori: Kincaid et al., 1975); Colemanov – Liauov index (autori: M. Coleman – T. L. Liao, 1975); Daleov – Challov vzorec (autori: J. S. Chall – E. Dale, 1995); Automated Readability Index – ARI (autori: E. A. Smith – R. J. Senter, 1968); vzorec Nestlerovej – Průchu – Pluskala (autori: K. Nestler – J. Průcha – M. Pluskal, 1996), ATOS (autor: M. Milone, 2008) a i. (porov. Šlerka – Smolík, 2010; Šimik, 2016). Keďže uvedené indexy a vzorce zahŕňajú rozličné faktory, pochopiteľne majú odlišnú validitu, pričom si môžu aj protirečiť. Každý z nich vyjadruje istý aspekt náročnosti (obťažnosti) textu.

Tak napríklad, *mieru náročnosti (obťažnosti) textu* podľa M. Pluskala (1997) vyjadruje vzorec: $T = T_s + T_p$. Miera T umožňuje stanoviť stupeň obťažnosti textu, ktorý koreluje (ako bolo preukázané psychologickou verifikáciou) s prístupnosťou obsahu učiva pre žiakov

⁶ Dĺžka vety sa všeobecne považuje za zásadnú charakteristiku textu. Súvislosť medzi dĺžkou vety a náročnosťou textu je daná okrem iného aj tým, že pri porozumení textu sa zapojuje obsahovo obmedzená pracovná pamäť (Just – Carpenter, 1992).

⁷ Najnižšia hodnota textovej pasáže je spravidla 200 slov.

⁸ Medzi obťažnosťou a dĺžkou slov existuje nepriamy vzťah sprostredkovaný frekvenciou slov. Podľa Zipfa (Zipfov zákon) platí nepriama úmernosť medzi poradím slova podľa veľkosti frekvencie a jeho frekvenciou. Inými slovami platí, že vysoko frekventované slová sú v priemere kratšie (a tým zrozumiteľnejšie, menej obťažné; porov. Wimmer et al., 2003).

⁹ Napr. Tuldalov index uplatňuje priemernú slabičnú dĺžku slov a priemernú slovnú dĺžku viet (porov. Wimmer et al., 2003, s. 202).

(Průcha, 2006, s. 15). Pomocou tejto metódy bolo zisťovaných 15 charakteristík miery náročnosti: (i) celková obťažnosť textu: $T = T_s + T_p$ (body); (ii) stupeň syntaktickej obťažnosti textu (syntaktický faktor) T_s (body); (iii) priemerná dĺžka vety (v počte slov); (iv) priemerná dĺžka vetných úsekov (syntaktická zložitosť viet); (v) stupeň pojmovej obťažnosti textu (sémantický faktor); (vi) proporcia slovies (%); (vii) proporcia substantívnych pojmov (%); (viii) proporcia bežných pojmov (%); (ix) proporcia odborných pojmov (%); (x) proporcia faktografických pojmov (%); (xi) proporcia číselných údajov (%); (xii) proporcia opakovaných pojmov (%); (xiii) koeficient hustoty odbornej informácie (proporcia odborných pojmov, faktografických pojmov a číselných údajov v celkovej sume slov; %); (xiv) koeficient hustoty odbornej informácie (proporcia odborných pojmov, faktografických pojmov a číselných údajov v celkovej sume pojmov; %); (xv) koeficient hustoty číselných údajov (%). Náročnosť učebného textu teda určuje: (a) syntaktický faktor (T_s), ktorý zahrňa charakteristiky (iii) – (iv), (b) sémantický faktor (T_p) integrujúci charakteristiky (vi) – (xii). Proporcia odborných a faktografických pojmov v celkovom súbore pojmov značí *hustotu odbornej komunikácie* (porov. Průcha, 2020, s. 207).

Záver

V štúdií sme sa zamerali na štyri pojmovo uchopené charakteristiky textu. Vychádzali sme z konštatovania, že „text má toľko vlastností, koľko sme schopní pojmovo konštruovať (rozoznať)“ (Wimmer et al., 2003, s. 183). V centre našej pozornosti bolo adekvátne uplatňovanie výrazov *čitateľnosť*, *zrozumiteľnosť*, *náročnosť* a *obťažnosť* textu v odbornej komunikácii. Uviedli sme východiská a argumenty pre významové rozlíšenie výrazov *čitateľnosť* a *zrozumiteľnosť* a pre významovú korešpondenciu výrazov *náročnosť* a *obťažnosť* (učebného) textu.

Diferenciáciu *čitateľnosti* a *zrozumiteľnosti* sme navrhli opierať o tri ťažiskové mentálne aktivity: identifikačnú, kognitívnu a interpretačnú. Aktivity predpokladajú sieť vzťahov, prvkami ktorej sú: percepcia a apercepcia textu, rozpoznanie a porozumenie, empirická indukcia a empirická dedukcia, semaziologický prístup a onomaziologický prístup, stratégia „zdola nahor“ a stratégia „zhora nadol“. Na pozadí týchto vzťahov *zrozumiteľnosť textu* ponímame ako komunikačný parameter textu, ktorý v rovine identifikačnej aktivity je definovaný apercepciou, v rovine kognitívnej aktivity porozumením a v rovine interpretačných aktivít deduktívnym postupom uvažovania, onomaziologickým prístupom a stratégiou „zhora nadol“. *Čitateľnosť textu* navrhujeme posudzovať ako komunikačný parameter textu definovaný empirickou evidenciou (percepciou) v rovine identifikačnej aktivity, rozpoznaním a pochopením v rovine kognitívnej aktivity, induktívnym postupom uvažovania, semaziologickým prístupom a stratégiou „zdola nahor“ v rovine interpretačných aktivít.

Diskurzívnu preferovanosť pomenovania *zrozumiteľnosť* vidíme aj v hodnotovom nastavení ponímania prirodzeného jazyka, porov. „prirodzený jazyk je zrozumiteľnou existenciou, existenciou založenou na zrozumiteľnosti. Zrozumiteľná existencia má poriadok, ktorý je v základe racionality prirodzeného jazyka“ (Dolník, 2020, s. 292).

Recepčná *náročnosť* a *obťažnosť* textu sa neraz diskurzívne prezentuje aj ako *čitateľnosť*, aj ako *zrozumiteľnosť* textu. Komutabilitu (zameniteľnosť) výrazov *náročnosť* a *obťažnosť* textu sme interpretovali na pozadí ich vzájomnej kontextovej substituovateľnosti. Zdôraznili sme skutočnosť, že v dôsledku implicitne realizovanej sémy stupňa, resp. úrovne, miery sa vytvárajú predpoklady na uplatňovanie kvantifikácie a text z pohľadu *náročnosti* (*obťažnosti*) prirodzene podlieha operácii merania.

Literatúra:

- BEAUGRANDE, R. – DRESSLER, W. U. (1981): *Introduction to text linguistics*. London, New York: Longman.
- BERNSTEIN, B. (1971/2003): *Class, codes and control. 1: theoretical studies towards a sociology of language*. London, New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- BUZÁSSYOVÁ, K. (1993): Nominalizačná funkcia abstraktných názvov vlastností. In: *Jazykovedný časopis*, 44/1, s. 25–40.
- ČERNÍK, V. – FARKAŠOVÁ, E. – VICENÍK, J. (1980): *Teória poznania (Úvod do dialektiky ako logiky poznania)*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda.
- DÉMUTH, A. – ŠTEVČEK, M. (2021): Na obranu vágnosti. In: *Filozofia*, 76/4, s. 237–251.
- DOLNÍK, J. (2005): Jazykový systém ako kognitívna realita. In: J. Rybák – V. Kvasnička – I. Farkaš (eds.): *Jazyk a kognícia*. Bratislava: Kalligram, s. 39–83.
- DOLNÍK, J. (2011): Jazyk – človek – kultúra – spoločnosť. (Výskumný program v slovenskom kultúrnom prostredí.) In: J. Pekarovičová – M. Vojtech – E. Španová (eds.): *Studia Academica Slovaca*. 40. Bratislava: Stimul, s. 87–100.
- DOLNÍK, J. (2013): *Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka*. Bratislava: Veda.
- DOLNÍK, J. (2017): Ovládanie jazyka. In: O. Orgoňová, A. Bohunická, G. Múcsková et al. (eds.): *Jazyk a jazykoveda v súvislostiach*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 63–72.
- DOLNÍK, J. (2020): Základy racionality prirodzeného jazyka. In: *Filozofia*, 75/4, s. 279–293.
- FILKORN, V. (1998): *Povaha súčasnej vedy*. Bratislava: Veda.
- HORECKÝ, J. (1974): Obsah a forma termínu. In: *Kultúra slova*, 8/10, s. 321–324.
- JUST, M. A. – CARPENTER, P. A. (1992): A capacity theory of comprehension: individual differences in working memory. In: *Psychological Review*, 99/1, pp. 122–149.
- KOVALČÍKOVÁ, I. – BOBÁKOVÁ, M. – FILIČKOVÁ, M. et al. (2015): *Terminologické minimum kognitívnej edukácie*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove.
- MIKO, F. (1989): *Aspekty literárneho textu*. Nitra: Ústav jazykovej a literárnej komunikácie Pedagogickej fakulty v Nitre.
- MIKO, F. (2011): *Aspekty prekladového textu*. In: M. Valentová – M. Režná (eds.). Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa.
- NEKULA, M. (2017): Textovost. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. [Cit. 2020-27-05.] Dostupné na internete: <<https://www.czechency.org/slovník/TEXTOVOST>>
- PLUSKAL, M. (1997): Měření obtížnosti didaktických textů. In: *Český pedagogický výzkum v současných společenských podmínkách*. Brno: CERM, s. 88–91.
- PRŮCHA, J. (1984): *Hodnocení obtížnosti učebnic – Struktury a parametry učiva*. Praha: VÚOŠ.
- PRŮCHA, J. (1998): *Učebnice: Teorie a analýzy edukačního média*. Brno: Paido.
- PRŮCHA, J. (2006): Učebnice: teorie, výzkum a potřeby praxe. In: J. Maňák – D. Klapko (eds.): *Učebnice pod lupou*. Brno: Paido, s. 9–21.
- PRŮCHA, J. (2020): *Psychologie učení. Teoretické a výzkumné poznatky pro edukační praxi*. Praha: Grada.
- PUTNAM, H. (1975): The Meaning of “Meaning”. In: H. Putman (ed.): *Mind, language, and reality. Philosophical papers 2*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 215–271.
- ROSCH, E. (1978): Principles of categorization. In: E. Rosch – B. Lloyd (eds.): *Cognition and categorization*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, p. 27–48.
- RUISEL, I. (2004): Reprezentácia reality v kontexte kognitívnej psychológie. In: *Jazykovedný časopis*, 55/1, s. 27–42.
- SLANČOVÁ, D. (1996): *Praktická štylistika. (Štylistická príručka)*. Druhé upravené a doplnené vydanie. Prešov: SLOVACONTACT.
- Slovenský národný korpus*. Verzia prim-9.0-public-sane. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra. SAV 20018. [Cit. 2021-15-09.] Dostupné na internete: <<http://korpus.juls.savba.sk>>
- SOKOLOVÁ, J. (2020): Negatívna axiologická disponibilita jazykových prostriedkov: predpoklady a konzekvencie. In: *Slovenská reč*, 85/3, s. 265–281.
- SOKOLOVÁ, J. (2021): *Hovoriaci v sémanticko-pragmatických a komunikačných súvislostiach*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta.

- ŠEFRÁNEK, J. (2008): Modely usudzovania. In: V. Kvasnička – J. Kelemen – J. Pospíchal (eds.): *Modely mysle 5*. Bratislava: Vydavateľstvo Európa, s. 200–214.
- ŠIMIK, O. (2016): Měření obtížnosti textu v učebnicích pro vzdělávací oblast Člověk a jeho svět určených pro tematický okruh Lidé a čas. In: *Magister: reflexe primárního a preprimárního vzdělávání ve výzkumu*, 1/2, s. 7–38.
- ŠLERKA, J. – SMOLÍK, F. (2010): Automatická měřítka čitelnosti pro česky psané texty. In: *Studie z aplikované lingvistiky*, 1/1, s. 33–44.
- WIMMER, G. – ALTMANN, G. – HŘEBÍČEK, L. et al. (2003): *Úvod do analýzy textov*. Bratislava: Veda.

Summary

Use of the terms “readability” and “comprehensibility”, “complexity” and “difficulty” in relation to text

In the study, we focused on the adequate use of the term *readability*, *comprehensibility*, *complexity* and *difficulty* of text in professional communication. We have stated some starting points for the semantic distinction of the terms *readability* and *comprehensibility* and the semantic correspondence of the terms *complexity* and *difficulty* of didactic text.

We proposed to distinguish between *readability* and *comprehensibility* based on three focal activities: identifying, cognitive and interpretative. The activities assume a network of relationships, the elements of which are: perception and apperception of text, recognition and understanding, empirical induction and empirical deduction, the semasiological and onomasiological approach, and the “bottom-up” and “top-down” strategy. We understand *text comprehensibility* as a communication parameter of text, which is defined by apperception at the level of identification activities, understanding at the level of cognitive activities, and deductive processes of reasoning, the onomasiological approach and the “top-down” strategy at the level of interpretation activities. We suggest viewing *text readability* as a communication parameter of text defined by empirical evidence (perception) at the level of identification activities, recognition and understanding at the level of cognitive activities, and inductive reasoning processes, the semasiological approach and the “bottom-up” strategy at the level of interpretation activities.

The reception *complexity* and *difficulty* of text is often discursively presented as *readability* and *comprehensibility* of text. We interpreted the mutual commutability (interchangeability) of the term *complexity* and *difficulty* of text against the background of their mutual contextual substitutability. We have emphasized the fact that, as a result of the implicitly implemented sememe of degree and/or level/measure, the necessary prerequisites are created for the application of quantification, and text is naturally subject to measurements from the point of view of *complexity* (*difficulty*).

Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 1/0650/22 Masmediálne komunikáty v digitálnej a printovej forme a ich komprehenzia u rôznych cieľových skupín a projektu UGA III/14/2022 K identifikácii úrovne porozumenia cudzojazyčných textov.